
КУНДІЙ Ж.П.,
директор, Медичний коледж
Вищого державного навчального
закладу України «Українська
медична стоматологічна
академія»,
здобувач кафедри педагогічної
майстерності та менеджменту,
Полтавський національний
педагогічний університет
ім. В.Г.Короленка,
м. Полтава

ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

У статті вивчено проблеми становлення та розвитку жіночої медичної освіти наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Проаналізовано етапи цього становлення, визначено рушійні сили та типові перепони соціального характеру. Досліджено роль перших жінок-лікарів у боротьбі за рівноправну медичну освіту та обґрунтовано їх практичні наукові здобутки.

Ключові слова: жінка-лікар, медична освіта, вища жіноча медична освіта.

В статье изучено проблемы становления и развития женского медицинского образования в конце ХІХ - начале ХХ века. Проанализированы этапы этого становления, определены движущие силы и типичные препятствия социального характера. Исследована роль первых женщин-врачей в борьбе за равноправное медицинское образование и обоснованно их практические научные достижения.

Ключевые слова: женщина-врач, медицинское образование, высшее женское медицинское образование.

The paper studied the problems of formation and development of women's health education in the late XIX - early XX century. Analyzed the stages of formation, identified driving forces and obstacles typical of a social nature. The role of the first female physicians in the struggle for equal education and health of their reasonably practical scientific achievements.

Key words: *female doctor, medical education, higher female medical education.*

Постановка проблеми (у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями).

Стрімкий розвиток наукових і економічних зв'язків з європейськими країнами, впровадження болонської системи у вищій медичній освіті – все це сприяє подальшому підвищенню рівня медичної науки в Україні, поступовому збільшенню її ролі у світовій медицині. Сьогодення потребує переходу до принципово нової якості вищої медичної освіти, потенціал якої буде спрямовано на вирішення пріоритетних питань вітчизняної охорони здоров'я, зокрема: підвищення професіонального рівня лікарів, забезпечення їх безперервного професійного розвитку відповідно до стандартів Всесвітньої Федерації медичної освіти з урахуванням національних особливостей, омолодження та посилення кадрового, наукового та педагогічного потенціалу вищих навчальних закладів та його ефективне використання. Європейська орієнтація України, стрімкий розвиток наукових і інших контактів з європейськими країнами, впровадження болонської системи у вищій медичній освіті – все це сприяє дальшому підвищенню рівня медичної науки в Україні, поступовому збільшенню її ролі у світовій медицині.

Зміни, що відбуваються в останнє десятиліття практично у всіх сферах нашого життя, торкнулися і проблем

виховання підростаючих поколінь. Гуманістична стратегія педагогіки нашого часу зумовила широкі можливості для розвитку варіативних освітніх установ, що відповідають запитам всіх верств населення. Виникають спроби теоретичного обґрунтування роздільного навчання хлопчиків і дівчаток, а також організації чоловічих і жіночих шкіл. У цьому зв'язку виникає необхідність більш ґрунтовного вивчення наявного історичного досвіду жіночої освіти в нашій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку медичної освіти в різні часи були предметом дослідження таких вчених як В. В. Сагарда, Б. М. Ступарик, В. П. Кравець, А. В. Вихруц та інших. Питання розвитку вищої жіночої медичної освіти піднімалися у працях К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, Н. А. Вишнеградського, М. В. Скліфосовського та інших. Але на сьогоднішній день практично не існує жодного цілісного, комплексного дослідження, яке б висвітлювало становлення і розвиток вищої жіночої медичної освіти. Усе це і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Формулювання мети статті – проаналізувати проблеми становлення та розвитку жіночої медичної освіти наприкінці XIX – початку XX століття, визначити рушійні сили та етапи цього процесу.

Для виконання поставленої мети **використано методи** аналізу (логіч-

ний, системний, проблемно-цільовий, нормативно-порівняльний, структурний, герменевтичний аналіз джерел), методи інтерпретації, узагальнення й репрезентування результатів, метод екстраполяції й прогнозування.

Результати досліджень та їх обговорення. Історія медицини дуже тісно пов'язана з історією всієї людської культури та цивілізації. Стан медицини кожного народу є вірним мірилом визначення його культурного та морального рівня. При цьому сімейне та суспільне становище жінок завжди служило безпомилковим мірилом визначення морального стану суспільства. Тому вивчення історії жінок-лікарів дає можливість визначити одночасно ступінь культури народу, як у матеріальному, так і в моральному відношеннях. Вже з найдавніших часів окреслилися перешкоди для допуску жінок до лікарської діяльності: біологічні та психологічні (емоційність і більш низька фізична сила жінок); юридичні (через юридичну залежності жінки від її батька або чоловіка права жінок при укладенні трудового договору були обмежені); соціокультурні (цілодобові обов'язки лікаря суперечать материнським і сімейним обов'язкам жінок). На початку-середині XIX ст. панівним ідеалом жінки в суспільстві було уявлення про неї виключно як про вірну подругу чоловіка, матір та виховательку дітей. Вся діяльність жінок поза звичних рамок сім'ї зустрічала гостре суспільне неприйняття.

Але на початку 60-х рр. настає перелом в усвідомленні громадськістю так званого жіночого питання. У 1860 р в журналі «Современник» була опублікована стаття М. П. Михайлова «Жінки, їх виховання і значення в сім'ї та суспільстві». У ній, мабуть, вперше в Росії було порушено тему рівноправності жінок. У цей же час до питання рівно-

правності жінок звертається і інший російський публіцист - Д. І. Писарев. Його крилата фраза «жінка ні в чому не винна» стала девізом деяких верств освіченого російського суспільства.

У XIX ст. стали поступово руйнуватися деякі століттями усталені традиції щодо жінок. Жінки вже не могли задовольнитися лише тією освітою, яка була їм доступною, і тією роллю, яка їм традиційно відводилася у суспільстві. З'явилися бажання здобувати знання, прагнення до активної громадської діяльності.

У жінок середнього класу виникає необхідність набуття певних практичних знань та навичок, за допомогою яких можна було б утримувати сім'ю матеріально, тому також гостро постала потреба в освіті. Але жінки в Росії середини XIX ст. не мали рівних прав з чоловіками не лише в політичному та економічному житті, а й у галузі освіти. У вищі навчальні заклади жінок не допускали взагалі. До середини XIX ст. серед жінок спостерігається масове прагнення до здобуття вищої освіти, що вороже сприймалося у консервативному суспільстві.

Питання про жіночу освіту, так само як і жіноче питання в цілому, привернуло до себе увагу російського суспільства в 50-60-і рр. XIX ст. Це було пов'язано, з одного боку, з поширенням ліберальних ідей про рівноправність і суспільну користь і, з іншого боку, зі змінами в соціальному становищі значної частини людей.

Відомі російські педагоги-демократи К. Д. Ушинський, М. І. Пирогов, Н. А. Вишнеградський, революціонери-демократи Н. Г. Чернишевський, Н. А. Добролюбов, Д. І. Писарев різко критичували систему закритої привілейованої жіночої освіти, її тонкість, неуніверсальність, відрив від реального життя, іншомовне навчання (найчастіше на-

вчання відбувалося французькою мовою), нехтування російською культурою. Вони вимагали виховання жінки як особистості, що має рівні з чоловіком права на освіту, захищали загальноосвітній відкритий характер виховання російських жінок.

Першим середнім навчальним закладом закритого типу в Росії був Смольний інститут, створений з ініціативи І. І. Бецкого в 1864 р в Петербурзі при Воскресенському - Смольному Новодівочому монастирі - під назвою «Виховне товариство благородних дівичь». У Смольному інституті навчалися дочки дворян у віці від 6 до 18 років. На початку XIX століття Смольний інститут стає замкнутим привілейованим навчальним закладом, у ньому домінує вплив іншомовних культур, культивується поклоніння перед царською сім'єю, процвітає лицемірство і святенництво.

У 1857 році з ініціативи Вишнеградського було заплановано відкриття жіночого навчального закладу, куди небагаті родини могли б посилати дочок для ґрунтовної освіти без значних матеріальних затрат. Він представив до ради Павловського інституту свої міркування про можливість відкрити при інституті особливі класи для дівчат з уроками по інститутській програмі. Приміщення для цих класів він припускав знайти в одному з приватних будинків, найближчих до інституту. Вишнеградський та інші педагоги - Д. Д. Семенов, В. Я. Стоюнін, К. П. Петров, прагнули дати ученицям серйозну освіту і розвинути їх розумові здібності. Велике значення вони надавали вивченню природничих наук.

З 1872 в Росії стали відкриватися приватні жіночі гімназії, що було викликано недостатністю жіночих середніх навчальних закладів, а також низьким рівнем навчання і обсягом

навчальних курсів в казенних жіночих гімназіях. У 70-х було відкрито 23 таких гімназій: сім - у Санкт-Петербурзі, п'ять - у Харкові, чотири - в Москві та по одній в Орлі, Одесі, Києві, Тифлісі, Омську, Іркутську. У зв'язку з високою платою за навчання вчитися в них могли тільки дочки заможних батьків. У кращих приватних жіночих гімназіях курс навчання відповідав курсу чоловічих гімназій (наприклад жіночі гімназії в Царському Селі, класична гімназія С. Н. Фішер в Москві).

Одним з перших, хто підняв питання про важливість змін у системі жіночої освіти, був видатний російський хірург і педагог М. І. Пирогов. У 1856 р в журналі «Морской сборник» ним була опублікована стаття, де підкреслювалася необхідність докорінних змін у системі жіночої освіти, оскільки саме жінка є першим вихователем людини, і вона повинна бути освічена, щоб виконати цю суспільну функцію [7, с. 217].

Непроста, але наполеглива боротьба жінок за право на здобуття освіти викликала в 60-х рр. XIX ст. жвавий інтерес громадськості до проблеми жіночої освіти; крім дискусій про шляхи його розвитку, стали створюватися численні комісії, подаватися в уряд проекти і пропозиції.

Уряд був змушений піти на поступки в справі жіночої освіти, але при цьому не захотів взяти на себе матеріальних витрат. Все ж було отримано дозвіл на відкриття різноманітних курсів для жінок в галузі педагогіки і медицини (Аларчинські і Володимирські курси в Петербурзі, Луб'янські курси в Москві та ряд інших). Всі ці курси не були аналогами вищої освіти і мали на меті дати об'єм необхідних знань по аналогії з чоловічими гімназіями того часу.

У цей період спостерігається тенденція до прагнення жінок здобувати освіту за кордоном. Але і це прагнення

мало свої перепони, оскільки в середині XIX століття в країнах Західної Європи доступ жінок до освіти був обмеженим. Виняток становила Швейцарія, де жінки широко допускалися до університетів. Не маючи можливості отримати вищу освіту на батьківщині, російські жінки їхали в ті країни, де така можливість була. Особливо приваблювала їх Швейцарія. У 1872 р число студенток Цюрихського університету становило 63, з них росіянок було 54 [6].

Розвиток жіночої медичної освіти в Росії був пов'язаний із указом імператриці Марії Федорівни, яка була занепокоєна фактом великої кількості травмованих при пологах немовлят. Статистика засвідчила, що на той час у Москві було лише 20 повитух, які знаходилися на державному обліку. Результатом цього стало відкриття Санкт-Петербурзького Повивального інституту, який за 10 років існування підготував 3600 кваліфікованих акушерок.

Тривалий час навчання жінок акушерству та гінекології у спеціально створених для цього навчальних закладах було єдиною можливістю для жінки потрапити в медицину. У 1818 році було видано постанову про підготовку до служби доглядальниць, а в 1872 році була створена школа фельдшерок. До кінця 1870-х років в Росії було вже 12 жіночих фельдшерських шкіл і курсів, кількість яких лімітувалася на той час відсутністю фінансування.

У 1862 році за ініціативи Міністра народної освіти було проведено опитування провідних університетів країни про можливість доступу жінок до вищої освіти. Більшість рад цих університетів, зокрема Казанського, Петербурзького, Харківського та Київського, висловилися за допущення жінок не лише до прослуховування лекцій на всі факультети, але й до випробувань

на вчені ступені і звання з правом педагогічної та медичної практики. З шести російських університетів лише два (Московський і Дерптський) дали негативну відповідь [8].

Однак багато представників громадськості, прогресивно налаштовані професори університетів, письменники виступили у пресі рішучими прихильниками допуску жінок до вищої медичної освіти. Зокрема, зазначалося, що «заняття медициною приносить особливу честь всякому, а ще більше принесе користі жінкам, яких так рідко можна бачити за серйозною роботою»; «Жінки-лікарі позитивно необхідні»; «Населення ні в чому не потребує так сильно, як в освічених лікарях жіночої статі» [2, с. 121-122].

Як стверджує Чернобров В. І. до початку 1862 у лікарської громади чітко виділялися три основні думки щодо місця жінки у системі вищої освіти. Більшість вважало медичну діяльність жінок «можливою, корисною та сприятливою для суспільства». Прихильники другої думки вважали це неможливим і вбачали непристойність вивчення жінками медицини, виключали їх здатність отримати вищу медичну освіту, посилаючись на антропологічні, фізіологічні та соціальні умови. Третя думка полягала в можливому допуску жінок лише до тих галузей медицини, які вивчають дитячий і жіночий організми [11, с. 102-103].

5 травня 1872 року при Імператорській Медико-хірургічній академії відкриваються «Особые курсы для образования ученых акушерок». Назва була дуже характерною, оскільки зайвий раз підкреслювала, що вища медична освіта повинна обмежуватися лише акушерством. Курси були відкриті за грошового пожертвування в розмірі 50 000 рублів дочки полковника Лідії Родственної. До прийому на курс до-

пускали особи зі середньоосвітньою гімназійною підготовкою або з дипломом домашньої вчительки, вимоги до вступників були вельми серйозні: російська мова (письмовий твір на задану тему), латинська мова (усний переклад латинського письменника і граматичний розбір прочитаного), одна з новітніх іноземних мов (німецька або французька), арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія - за розмірами курсу чоловіків класичних курсів, фізика й історія з географією.

У 1872-1873 рр. замість дозволених 70 було зараховано 89 слухачок, що свідчить про високий інтерес жінок до вищої медичної освіти. У 1876 році на курсах навчалося 130 студенток, половина з яких мала гімназійну освіту [10].

Програма цього навчального закладу в своїй основі відповідала програмі академії, але в ній не викладалися стародавні мови, які взагалі в жіночих гімназіях не вивчалися; для жінок був скорочений курс теоретичної та оперативної хірургії, нервових і очних хвороб, а предмети, пов'язані з судовою медициною, епізоотією, ветеринарією не викладалися зовсім - замість них студентки більш поглиблено, ніж інші лікарі, вивчали акушерство, гінекологію і дитячі хвороби.

У 1876-1877 навчальному році курси були відокремлені від академії і передані в Миколаївський госпіталь, який спеціально переобладнали для цієї мети, а навчання тривало 5 років. З 1876 курси стали лікарськими, але слухачки змогли отримувати лише тимчасові свідоцтва без вказування професії, а їх прізвища не вносилися в список лікарів, які мають право практики. Випускниці в таких умовах могли розраховувати, головним чином, лише на місця акушерок і фельдшерок.

Ці курси отримали назву «Жіночих лікарських курсів». Безпосеред-

не завідування курсами було покладено на головного лікаря госпіталю Н.А.Вільчковського. До викладання на курсах були залучені кращі медичні сили, в основному, професора Медико-хірургічної академії - О. П. Бородин, А. П. Доброславін, А. Є. Голубєв, В. М. Керніга, К. К.Рейсер, М. М. Руднев, К. А. Раухфус, А. Е. Юнге та інші. Для курсів збудували аудиторії та анатомічний театр, в окремій будівлі були обладнані хімічний та фізичний кабінети, було організовано гігієнічну лабораторію.

Перші кроки на ниві практичної діяльності слухачок припали на важкий період війни з Туреччиною 1877-1878 рр. Двадцять п'ять чоловік (з 93-х), які не встигли ще пройти остаточно випробування, були відряджені в діючу армію, де в усій красі проявилися властиві жінкам якості: милосердя, самовідданість, материнська любов до поранених. У 1878 році польовим військово-медичним інспектором була пред'явлена доповідь начальнику штабу діючої армії схвального характеру дії жінок.

За таких умов здавалося б, що Санкт-Петербурзькі лікарські курси повинні були тільки все більш і більш розширюватися, рости і вдосконалюватися, але на ділі ж сталося інше: курси так само несподівано були закриті, як і відкрилися, з ініціативи все того ж військового відомства. Все залежало, очевидно, від особистої, індивідуальної точки зору. Тодішній військовий міністр Ванновський визнав непотрібним за характером діяльності військового відомства, подальше утримання при ньому жіночих лікарських курсів, про що повідомив міністерство внутрішніх справ у 1881 році.

У січні 1883 з ініціативи міністра народної освіти була зроблена спроба позбавити жінок-лікарів права на загальну лікарську практику, але під впливом

громадськості та викладачів курсів лікарське звання незабаром було відновлено. У 1881 р новий військовий міністр визнав неможливим існування при його відомстві жіночого навчального закладу. Проте ні міністерство народної освіти, ні МВС не погодилися прийняти курси під свою опіку. Тому в серпні 1882 прийом на 1882-1883 навчальний рік був припинений, але раніше прийнятим слухачкам надавалося право закінчити навчання [1].

В умовах політичної реакції Міністерство народної освіти в 1886 р закрило всі вищі жіночі курси в країні, відзначивши, що засновані в Москві (1872), Казані (1876), Петербурзі та Києві (1878) приватні навчальні заклади під назвою «Вищі жіночі курси» визнані урядом «незадовільними за організацією і невідповідними науковим і виховним цілям» [8].

Після остаточного закриття в 1887 р Жіночих лікарських курсів почався новий етап боротьби за вирішення проблем вищої жіночої медичної освіти. У 1890 р в Петербурзі було створено Товариство взаємної допомоги жінок-лікарів [11, с. 112].

На початку 1892 року імператор наказав знову внести законопроект про Жіночий медичний інститут в Державну раду. У 1893 р V Пироговський з'їзд лікарів виступив з вимогою про якнайшвидше відкриття цього медичного вузу, однак рішення даного питання тривалий час затягувалося [3, 4].

Державною радою проект інституту був схвалений лише у квітні 1895 року. Термін навчання в ньому встановлювався 5-річний. Положення про відкриття в Петербурзі Жіночого медичного інституту затверджено Миколою II 1 червня 1895 року, але відкриття його планувалося на 1897. Для розміщення майбутнього навчального закладу було виділено земельну ділянку

при Петропавлівській лікарні, і навесні 1896 почалося будівництво корпусів.

Курс навчання був розрахований на 5 років, а випускниці здобували професійне звання «жінка-лікар» з правом лікувальної практики і посідання лікарських посад, але без права державної служби. Випускниці також не допускалися до здобуття наукового ступеня, внаслідок чого доступ до медичної науки фактично був закритий. Дещо пізніше було затверджено положення про жіночий медичний інститут, згідно з яким програми викладання прирівнювалися до медичних факультетів університетів, а випускниці вважалися фахівцями широкого лікувального профілю [9].

Відкриття цього закладу стало справжньою перемогою жіночої медичної освіти, оскільки Санкт-Петербурзький жіночий медичний інститут був єдиний установою подібного роду у всій Європі.

Після відкриття жіночого медичного інституту в Петербурзі в 1897 році ліберальна інтелігенція намагалася збирати гроші на відкриття аналогічних навчальних закладів в інших містах Росії, але були потрібні величезні кошти, які не могли бути зібрані тільки за рахунок добродійності. Державні бюрократичні структури, в принципі, не заперечували проти відкриття медичних інститутів, але залишали головною умовою їх фінансову самодостатність.

У тому ж 1870 уряд дозволив відкриття вищих жіночих курсів у головних університетських містах. У 1878 р стараннями Трубікової, Філософової, Стасової, Бекетової відкрилися так звані Бестужівські вищі жіночі курси, що мали два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. Проте реакція, що обрушилася на Росію в 1880 рр., призвела до майже повного припинення жіночої освіти: були за-

криті курси при Медико-хірургічної академії, у травні 1886 припинений прийом на всі існуючі жіночі курси, закриті Луб'янські курси в Москві.

Першими російськими жінками - докторами медичних наук були Н. П. Суслова, В. А. Кашеварова і М. О. Бокова, О. Г. Архангельська та інші. Своєю наполегливою працею, бажанням навчатися, сміливістю та стійкістю на полях світових воєн вони затвердили право жінки на вищу медичну освіту.

Переоцінка радами університетів Указу імператора 1905 року, який надавав університетам автономію у сфері наукової та навчальної діяльності, стала причиною прийому жінок до університетів в 1905, 1906, 1907 роках. А вже 28 жовтня 1908 в указі імператора було сказано про допущення жінок до слухання лекцій, але до складання іспитів жінки не допускалися.

Глобальні зміни відбулися у 1906 році, коли почався процес формування системи громадської та приватної вищої медичної освіти в Росії. Здебільшого, її формування було пов'язано з відкриттям медичних відділень при різних жіночих курсах. Згодом багатом вищим медичним навчальним закладам було надано статус, рівний медичному факультету університету (медичний інститут був нижче статусом). У 1906 році було відкрито медичне відділення при Вищих жіночих курсах у Москві. У цьому ж році відкривається медичне відділення при вищих жіночих курсах в Одесі, в 1907 році медичне відділення - при вищих курсах у Києві. Етапною подією стало відкриття в 1908 році психоневрологічного інституту в Санкт-Петербурзі. У 1910 році було відкрито Харківський жіночий медичний інститут, в 1910 - вищі жіночі медичні курси в Одесі та жіночий медичний інститут у Москві.

У ході першої світової війни, коли

проблема підготовки медичних кадрів різко загострилася, в Міністерство освіти подається безліч проектів про утворення нових вищих жіночих і змішаних інститутів. Таким чином, почався процес формування системи вищої жіночої медичної освіти в Росії, в рамках, як державних, так і приватних структур (в Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі, Тифлісі, Юр'єва, Саратові, Казані, Ростові-на-Дону, Ставрополі). У приватних медичних структурах, які готували медичні кадри, проводилася більш ліберальна національна політика, і, як правило, навчання було спільне для чоловіків і жінок.

Дефіцит медичних кадрів з початком першої світової війни і виникнення сприятливої для жінок кон'юнктури на ринку медичних послуг привели до створення сприятливих умов для організації нових жіночих медичних інститутів. Починається процес фемінізації медицини.

За роки Першої світової і громадянської війни кількість лікарів значно скоротилася, що стосувалося також і жінок-лікарів. Згідно з наказом Наркому УРСР від 6 квітня 1920 року було оголошено мобілізацію всіх студентів вищих медичних закладів незалежно від статі. При цьому вони закріплювалися за медичними закладами для продовження навчання. Медичні заклади перейшли на державне утримання.

Основні висновки з виконаної роботи і перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Отже, починаючи з моменту свого зародження жіноча медична освіта виявила ряд протиріч, розв'язання яких в більшості випадків визначалося відношенням до жінки в суспільстві загалом і специфікою медичної галузі зокрема. Тривалий час у суспільстві зберігалася негативне ставлення до жіночої освіти. У жінок, особливо це стосується нижчих

верств, існували труднощі в отриманні будь-якої освіти (будь то початкова, середня або вища). Освіта і виховання жінок проводилось відповідно до потреб суспільства і носило прагматичний, утилітарний характер. Освітній процес знаходився в прямій залежності від впливу громадської думки, яка формувала так званий жіночий «ідеал». Провідні прогресивні науковці та громадські діячі постійно наголошували на необхідності розвитку жіночої медичної освіти, самі жінки вели бороть-

бу за це право на рівні із чоловіками. В умовах сьогодення, коли двері вищих медичних закладів відкриті як для чоловіків, так і для жінок, коли вони мають рівні права на вступ, навчання, подальшу самостійну практику і мають рівні можливості проведення наукових досліджень, медицина стала стрімко розвиватися і вдосконалюватися. Перспективи подальших досліджень полягають у трансформації ідей жіночої медичної освіти XIX століття на умови розвитку освіти сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базанов В.А. Русская общественность в борьбе за создание Женского медицинского института (К 100-летию женского врачебного образования) / В.А. Базанов // Советское здравоохранение. – 1972. – № 7. – С. 61-62.
2. Дионесов С.М. У истоков женского врачебного образования в России (К 100-летию прошения Людмилы Ожигиной) / С.М. Дионесов // Врачебное дело. – 1962. – № 7. – С. 120.
3. Днепров Э.Д. Женское образование в России: учебное пособие / Э. Д. Днепров. – М.: Дрофа, 2009. – 285 с.
4. Зимин И. В. Подготовка медицинских кадров в России: (XIX - начало XX вв.) / И. В. Зимин – СПб: Изд-во СПбГМУ, 2004. – 367 с.
5. Карнаухова Е.И. Начало высшего женского медицинского образования в России / Е. И. Карнаухова // Советское здравоохранение. – 1960. – № 5. – С.3 9-40.
6. Ковалева М. Д. Женщины в медицине: монография / М. Д. Ковалева. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – 214 с.
7. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. М. Мединский, М. Ф. Шабаева. – Учеб. Для педвузов. Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, М, 1956 – 479с.
8. Корбут М. К. Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина за 125 лет / М. К. Корбут. – Казань, 1930. – Т. II. – С. 9-10.
9. Котовская М. Г. К истории женского образования в России (XVIII-XIX век) / М. Г. Котовская // Вестник ПСТГУ IV Педагогика. Психология. – Вып. 4 (35) – 2014. – С. 103-113.
10. Сточик А.М. Женское медицинское образование / А.М. Сточник // Большая медицинская энциклопедия (БМЭ). – М., 1978. – Т. 8. – С. 213-214.
11. Чернобров И. В. К истории высшего женского образования в Российской империи / И. В. Чернобров // Сумская старовина №№ XXXVI-XXXVII, 2012 – С. 100-116.